

ԵՐԿԽՈՍՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ «ՍԱՍՆԱ ԾՈՒՐ» ԷՊՈՍՈՒՄ*

ԳՈՒՐԳԵՆ ԽԱԶԱՏՐՅԱՆ

Բանալի բառեր՝ ասացական բայ, ասացող, ենթակա, երկխոսություն, գեղջուժ, գուգորդվել, կոչական, հեղինակի խոսք, շարադասություն, պատում, ուղղակիորեն մեջբերվող խոսք:

Նախաբան

Երկխոսությունները մեկը մյուսին հաջորդող առնվազն երկու բարդ կառույցներ են՝ յուրաքանչյուրը սովորաբար բաղադրված ուղղակիորեն մեջբերված (այսուհետ՝ ուղղակի) և հեղինակի խոսքերից: Երկխոսությունները «Սասնա ծռեր» էպոսի տարբեր պատումներում առանձնանում են արտահայտության և բովանդակության պլանների, գործածության հաճախականության ու այլ առումներով և առայսօր լեզվաբանական ուսումնասիրության նյութ չեն դարձել: Ստորև առաջին անգամ քննել ենք «Սասնա ծռերի» երկխոսությունների, մասնավորապես՝ հեղինակի խոսքի կառուցվածքային և լեզվաոճական առանձնահատկությունները¹: Աշխատանքը գերազանցապես կատարել ենք նկարագրական և համեմատության մեթոդներով: Համեմատության եզր են ծառայել էպոսի տարբեր պատումների և ժամանակակից հայերենի լեզվական իրողությունները:

Երկխոսությունների կառուցվածքը և բաղադրիչների շարադասությունը «Սասնա ծռեր» էպոսում

«Սասնա ծռեր» էպոսի բոլոր պատումներում զգալի տեղ են գրավում երկխոսությունները: Ուղղակիորեն մեջբերվող խոսքը, դրանցում հանդես գալով հեղինակի խոսքի գուգորդությամբ, գրավում է նախադաս, միջադաս կամ վերջադաս դիրք:

«Ըսաց. — Կոզբատին իկեր ի» (Գ, 112):

«— Աշո՛ւղ, — ըսեց, — էդ խաղ ու մաղ մի՛ գովա» (Գ, 426):

«— Դե՛, տավար մուղաթ ելի, յես երթամ, — ասավ» (Բ, 256):

Ուղղակի խոսքի՝ ենթակա-ստորոգյալ-կոչական-միջանկյալ բառ բաղադրիչներից վերջին երկուսը սովորաբար գրավում են նախադաս դիրք միջանկյալ բառ-կոչական շարադասությամբ:

* Ներկայացվել է 25. VII. 2022 թ., գրախոսվել է 27. VIII. 2022 թ., ընդունվել է տպագրության 09. XI. 2022 թ.:

¹ Փաստական նյութը քաղել ենք «Սասնա ծռեր» (խմբագրեց ակադ. Մանուկ Աբեղյան, աշխատակցությամբ պրոֆ. Կարապետ Մ. — Օհանջանյանի), մասն երկրորդ, Երևան, 1951 (այսուհետ՝ Բ) և «Սասնա ծռեր» (պատումների գրառումները և բնագրի պատրաստումը Սարգիս Հարությունյանի և Արուսյակ Սահակյանի), Հ. Գ, Երևան, 1979 (այսուհետ՝ Գ) աշխատություններից:

Միջադաս հեղինակի խոսքով կարող են ընդմիջարկվել՝ ա) կոչականն ու նախադասության անդամները, բ) միջանկյալ միավորն ու նախադասության անդամները կամ գ) միջանկյալ միավորն ու կոչականը.

«– Մարե՛, – ըսավ, – իմ հոր ձիուն ի՞նչ շնորք կա» (Գ, 211):

«– Հէյ, – կըսե, – մեռնի՛մ քըզի, Մարաթգու սուրբ Խաչ Պարագի՛ն» (Գ, 174):

«– Ձէ՛, – ըսավ, – ախպե՛ր, Մեր օրենք էնքես է, օր ...» (Գ, 195):

Պատումներում հեղինակի վերջադաս խոսքերն ակնհայտորեն սակավադեպ են, ինչը պայմանավորված է էպոսի լեզվի բարբառային և ժողովրդախոսակցական հիմքով²:

Բարդ կառույցով արտահայտված ուղղակի խոսքերին զուգորդվող հեղինակի խոսքերը նույնպես ունեն տարբեր շարադասություն: Միջադաս լինելու դեպքում դրանք սովորաբար ընդմիջարկում են ուղղակի խոսքի բաղադրիչ նախադասությունները³.

«– Տո՛, – ըսաց, – քու պատա՛նք կարիմ, – ըսաց, –

Հէ՛ն ա, Մսրա Մելիք էգեր ա, – ասաց, –

– Մի միլլոն գորք է բերի Սասնու վրեն, – ըսաց,

– Դու հըլա հըս հըտա քո հորոխպոր մող» (Գ, 168) և այլն:

Հեղինակի խոսքի առանձնահատկությունները «Սասնա ծռեր» էպոսի երկխոսություններում

Որպես կանոն, երկխոսություններում հեղինակի խոսքի ստորոգյալ են դառնում ասացական բայերը կամ տվյալ գործածության մեջ ասացական բայի դեր կատարող այլ բայեր, որոնք, ըստ դասանշային արժեքի, հարաբերելի են անձնանիշ առարկա ցույց տվող ենթակաների⁴: Էպոսի բոլոր պատումներում հեղինակի խոսքերի ստորոգյալներն ավելի հաճախ արտահայտվում են ասել բայի խոնարհված ձևերով: Ավելին՝ որոշ պատումներում ասացողները միևնույն ասել բայով կազմում են և՛ խոսողի, և՛ խոսակցի հեղինակի խոսքերը⁵.

² Հեղինակի խոսք-ուղղակի խոսք շարադասությունը բնորոշ է նաև արդի բարբառներին և ժողովրդախոսակցական հայերենին:

³ Հմմտ. «Ձարթնեց, ասավ.

– Կերչ ու Սևաստապոլ: Հիմա էլ, – ասավ, – միջոց էլ ունենք, հասկացողություն էլ, ու մեր կորածի տեղն էլ հայտնի է, այսինքն պիտի գնանք գտնենք, պիտի բերվի: Բայց կներես, – ասաց, – չի՞ կարելի մի երկու շաբաթ, մի ամիս, շատ-շատ՝ ասենք թե մինչև ձմեռ հետաձգենք» (Մ ա թ և ո ս յ ա ն. 1985, 311):

⁴ Խ ա չ ա տ ր յ ա ն. 2016, 1, 14:

⁵ Հմմտ. «– Էս երկրում մինը մընի ապրելն ուզում չի, թշնամու սարքած ասեկու է: Ասաց.

– Կենտրոնի գործկոմ քու ասեկու խաստատեց, քու պոչ ֆերմայից խուզեց:

Ձեռք թարս բարձրացրեց, ասաց.

– Ըռխիդ ծեփիլ տեմ հա՛:

Ասաց.

– Գնա քու կնիկի բերան ցեպի:

Ասաց.

– Արի բատեղ, – բաազ, – խրրոխպեր» (Գ, 117) և այլն:

Մի շարք պատումներում (Գ/ԺԱ, Գ/ԺԲ, Գ/ԺԷ և այլն) գրավելով նախադաս դիրք՝ ասել բային զուգադիր գործածվում են վերցնել բայի կամ էլ վերջինիս վեկավել բարբառային համանիշի խոնարհված ձևեր՝

«Թորոս վեկավում ա ասում ա.

— Ի՞նչ ա կամեցե (Բ, 97)

էն էլ վերցնում ա ասում ա ^hիր տղա Թորսին» (Բ, 97):

«Էրեխեն վերցուց ասեց,

Թե,— էտ վեգե՛վն ա, Դավիթի ախպեր» (Բ, 510) և այլն:

Թեև որոշ դեպքերում վերցնել/վեկավել-ը և ասել-ը տրոհվում են կամ էլ ընդմիջարկվում այլ բառերով, այնուամենայնիվ չեն դադարում որպես զուգաբայություն ընկալվելուց.

«Են էլ կը վեկավա, կ'ասա ...» (Բ, 96):

«Վերցրեց թագավորն ասաց.

Իմա՛յլ յերկյուղ չունեմ ...» (Բ, 97):

Փաստենք, որ որոշ բարբառակիր ասացողների համար վերցնել ասել և վեկավել ասել զուգաբայերի գործածությունն այնքան է սովորական, որ մի շարք պատումներում հեղինակի խոսքերի մի մասը կառուցվում է ստորոգյալի մասնակի գեղջմամբ, սակայն գեղջվում է ոչ թե վերցնել կամ վեկավել, այլ ասել բաղադրիչը: Այս դեպքում վերցնել և վեկավել բայերը ենթարկվում են իմաստափոխության՝ կատարելով ասացական բայի դեր.

«... ^hինքը վեկավեց, թե. — Մեր աղջիկն էրեխով ա» (Բ, 97):

«Էդ մարդիկը վեկավին, թե. — Դո՞ր ես էթում» (Բ, 100):

«Փայլեաններ վերցրին, Թե. — ... հրաման ա» (Բ, 248):

«Էտ գա՛վազա հոտաղ վերցուց (փխ՝ վերցուց ասեց — Գ. Խ.),

Թե. — Սասունա՛ ծուռ, էսօր մանճըկալի օրն էր ...» (Բ, 512):

Նշված հնարքով նույնիսկ երկխոսություններ են կազմվել.

«Մըսրա Մելիք վերցրեց. — Մերի՛կ, ... Դավթին պտի մորթեմ:

Մերը վերցրեց. — Որդի՛, ընչի՞ ես մորթում» (Բ, 251):

Էպոսի պատումներում ասել բայի ամենատարածված դիմավոր ձևերն են սահմանական ներկան (ասում է//ասում ի//ասում ա, ասում/կասե/կըսե) և անցյալ կատարյալը (ասաց//ասավ// ասեց//ըսաց//ըսեց և այլն)⁸.

«— Տո՛,— ըսաց, — քու պատա՛նք կարիմ, — ըսաց, —

Հէ՛ն ա, Մսրա Մելիք էգեր ա, — ասաց» (Գ, 168):

«Կողբաղին լե մեշոկն է բռնե. կըսե.

— Հորոխպե՛ր, կամա՛ց, կամա՛ց, կամա՛ց, —

Կըսե, — դու չգիտես չափիս» (Գ, 166) և այլն:

Հայտնի է, որ ասացողները տարբեր բարբառակիրներ էին, և հեղինակի խոսքերում ասել բայը ամեն մեկի կողմից տարբեր հաճախականությամբ, տարբեր քերականական ձևերով և բարբառային տարբերակներով էր գոր-

⁷ Լուռու խոսվածքում գործածվում է վեր ունել («վերցնել») վերլուծական բարդությունը, որի բայական բաղադրիչի 2-րդ հիմքը համարվում է գրաբարյան սկզբունքով, այն է՝ տարարմատ կալա, կալար, կալավ և այլ բայաձևերով վեր եմ ունում, վեր կալա, վեր կալ և այլն:

⁸ Նշված ժամանակաձևերը հեղինակի խոսքում հաճախադեպ են գրական հայերենի բոլոր չրջաններում:

ծածկում: Այսպես՝ Մշո բարբառակիր Մարտիրոս Գրիգորյանը (Գ/Ե պատում) խոսքն առաջ է տանում թե՛ Կը ճյուղին պատկանող Մշո բարբառին բնորոշ կըսե ձևով, թե՛ վերջինիս՝ Արարատյան բարբառին հատուկ ասում է տարբերակով: Ընդ որում, դա արվում է ոչ միայն պատումի տարբեր հատվածներում, այլև միևնույն հատվածում.

«Պառավ գիկա, կըսե.

— Տո՛, գքու պատա՛նք կարիմ, — կըսե, —

չըլա՛ գնա, — ասում է, — տե՛ս,

Քու հորիսպեր ինչ ա անում» (Գ, 166):

Ավելին՝ հիշյալ ասացողը գրական արևելահայերենի ասում է ձևին զուգահեռ գործածում է նաև ասում ա բարբառային ձևը.

«Կըսե. — Ուր է՞ գրող քու բերա՛ն, — ասում ա, —

չէն ա, ձեր տուն է, ի՛նչ է, — ասում ա, —

Գնա՛ տուն, տե՛ս» (Գ, 166):

Զուգաձևություններով աչքի է ընկնում նաև Գ/Թ պատումը, որում, օրինակ, ասել բայի ասաց անցյալ կատարյալը Կը ճյուղի բարբառակիր մարտունեցի ասացող Հովհաննես Հակոբյանը գործածում է թե՛ գրական արևելահայերենով ու արևմտահայերենով, թե՛ դրանց բարբառային տարբերակներով՝ ասաց, ասեց, ըսաց, ըսեց, ասավ.

«Ասեց. — Ինչո՞ւ, ո՞ղի՛ր, գլխդ կախիր: ...

— Չէ՛, ասեց, եսիմ, արտիդ չէկավ:

Ասեց. — Սրտիս էնքան չէկավ օր՝

Անփոք տղա եմ, տրանց փորցենք, նոր ախճիգ տուր:

Ըսեց. — Թաքավոր, տե՛ս, ի՛նչքան գոռոզ մարդիք ին, ...

— Տղաներ, Սանասա՛ր, Ասլիմելի՛ք, — ըսաց, — ...

Նորից կրկնավ թաքավոր, ասավ.

— Ա՛յ տղեք ջան, Սանասա՛ր, Ասլիմելի՛ք, ...

Ասաց. — ո՞ղի՛ր, քու ղոշուն քաշա՛ ...» (Գ, 350–351):

Վերոբերյալ լեզվական փաստերը վկայում են, որ Արարատյան բարբառը և հիմնականում նրա հենքի վրա ձևավորված գրական արևելահայերենը որոշակի ազդեցություն են գործել Արևելյան Հայաստան ներգաղթած՝ Կը ճյուղի բարբառակիրների լեզվամտածողության կաղապարների վրա:

Հայտնի է, որ Բայազետի բարբառին հատուկ են վաղակատար և հարակատար դերբայներով կազմված «Թաքավորը Շրմշկիկ խաթունն ա, Մարդը մեռե, ինքը նստե թաքավոր» (Բ, 145), «Ընդունք գ՛ացած թաղրոն»⁹ կարգի դերբայական նախադասություններ¹⁰: Ծագումով բայազետցի թորգոմ Սարգսյանը, որը կյանքի հիմնական մասն անցկացրել է Ում ճյուղի բարբառակիրների միջավայրում (Գ, 458), ԺԲ պատումի հեղինակի խոսքերի մի մասը կազմում է ասում ա ստորոգյալով.

⁹ Կ ա տ վ ա լ յ ա ն. 2016, 415:

¹⁰ Դերբայական նախադասություններ վկայվել են դեռևս գրաբարին նախորդող չրջանից՝ արտահայտված վաղակատարի նախատիպ անցյալ դերբայով. «Հատուած գնացեալ Վարդգէս մանուկն Ի Տուհաց գաւառէն, զՔասաղ գետով, Եկեալ նստեալ զՇրէշ բլրով ...» (Մովսիսի Խորենացույ Պատմութիւն Հայոց. 1913, 199):

«Ո՞ր ճամպխով դացին:

Ասում ա. — էս յան դացին:

— Դը՛, — ասում ա, — իմ կոբալը տո՛ւ» (Գ, 470):

Սակայն վերոհիշյալ ասացողը ավելի հաճախ հարազատ է մնում իր բնիկ լեզվամտածողությանը¹¹ և որոշ հեղինակի խոսքեր, փոխանակ «ասել բայի անկատար դերբայ⁺օժանդակ բայ» մասնակաղապարով արտահայտելու, կազմում է Բայագետի բարբառին բնորոշ ձևով՝ դերբայական նախադասությամբ, այն է՝ առանց օժանդակ բայի¹².

«— ... Ասում. — էդ ո՞վ ա:

— Ասում. — էդի Մելիքն ա:

— Ասում. — ... որտե՞ս Մելիքն» (Գ, 486):

Որոշ դեպքերում էլ հիշյալ ասացողը հեղինակի խոսքերն արտահայտում է ասում ա և ասում ստորոգյալների անկանոն հերթափոխով.

— Նանե՛ ջան, — ասում, — մեզի հարիսա կտա՞ս:

Ասում ա. — Բալա՛ ջան, նստի՛,

Ինչքան կուտես՝ լցեմ, կե:

Ասում ա. — Նանե՛ ջան, — ասում, — էս ա՛ կանթը քցեմ, —

Պուտուկ ա ըլնում¹³ առաջ, չէ՞» (Գ, 469):

Էպոսի երկխոսությունների առանձնահատկություններից է և այն, որ ասացողները կարևորում են ոչ թե հեղինակի, այլ ուղղակի խոսքի ամբողջականությունը: Բանն այն է՝ միշտ ունենալով արտահայտության նույն եռաբաղադրիչ կաղապարը («ենթակա—ստորոգյալ—հանգման (հաղորդման) խնդիր»)՝ հեղինակի խոսքերը, ի տարբերություն ուղղակիորեն մեջբերվող խոսքերի, գրեթե չեն նպաստում նկարագրվող դեպքերի զարգացումներին: Ունենալով հիմնականում սահմանափակ տեղեկատվություն՝ եռաբաղադրիչ հեղինակի խոսքերը էպոսում սակավադեպ են և գերազանցապես հանդիպում են արձակ պատումներում.

«Թաքավոր ասաց ախչրկան. — Ընչի՞ էկար» (Բ, 558):

«Օխտը տարին օր կը լրանա, մեկ տասներկու տարեկան տղա մ՝ հարցուց իրան հայրից. ...» (Բ, 566):

«Մարա Մելիքն իրա ծառայողներուն կ'ըսա. ...» (Բ, 661):

Հեղինակի խոսքի ենթական և/կամ հաղորդման խնդիրը բառային արտահայտություն ունեն գերազանցապես այն ժամանակ, երբ տվյալ խոսքային հատվածի բովանդակության պլանում կարող է առաջանալ իմաստի չփոխ: Այսպես՝ «էտու. Խալիֆին տվին, առից տարավ: Ասաց. — Քանաասուն օր ես պտի քանասունք պահիմ ...» բանաստեղծից չի ենթադրվում, որ «Ասաց» հեղինակի խոսքի ենթական Ծովինարն է: Դրությունը չտկում է Խալիֆեն ենթակայի գործածությունը հաջորդ հեղինակի խոսքում.

«էտու Խալիֆին տվին, առից տարավ:

Ասաց. — Քանաասուն օր ես պտի քանասունք պահիմ.

Առանձին տուն տիր:

¹¹ Նա պատումը լսել է հորից, որը 1877-ին Բայագետից գաղթել է Գեղարքունիքի մարզի Գավառի տարածաշրջանի այժմյան Ծաղկաշեն գյուղ:

¹² Ակնհայտ է, որ այս դեպքում գործել է նաև համաբանության օրենքը:

Խալիֆեն ասաց.

— Քանասուն օր ես չեմ տիմանա՝ քեզ չտենամ ...» (Գ, 26):

Բազմաթիվ դեպքերում հեղինակի խոսքի ենթական և հաղորդման խնդիրը զեղչված են, և միայն ստորոգյալն ունի բառային արտահայտություն.

«... Կ'ըսա. — Քեռի՝ Թորոս, դու իմ դարդեր չըս գինա:

Կ'ըսա. — Ի՞նչ դարդ, լա՛ո:

Կ'ըսա. — Յես ի՛մ...

Կ'ըսա. — Ի՞մալ ես իմ: Յեսիմ ո՞րն ա ...» (Բ, 692):

Եվ քանի որ հաճախակի են նաև ստորոգյալների զեղչմամբ հեղինակի խոսքերը, ապա ստացվում է, որ պատումներում հեղինակի խոսքերն ավելի հաճախ կա՛մ թերի նախադասություններ են, կա՛մ զեղչված են ամբողջություն:

Հեղինակի խոսքի ենթական և/կամ հաղորդման խնդրի զեղչում տեղի է ունենում մասնավորապես այն դեպքում, երբ նրանց նշած առարկան կամ առարկաները (որպես կանոն, դրանք պետք է կա՛մ անձնանիշ լինեն, կա՛մ անձնավորված)¹³ չարահյուսական որևէ պաշտոնով բառային արտահայտություն ունեն տվյալ երկխոսությունը նախորդած որևէ նախադասության կազմում.

«... Գնաց, նստավ էտ նանեի կշտի խետ, ըսեց (Նանեին — Գ. Խ.).

— Նանե՛, — ըսեց, — փրչում՝ խրրիսա լցես, ուտենք» (Գ, 368):

«Իշկաց տեսավ՝ էդ մարդ նիաթ-նիաթ նստե:

Ըսեց (մարդուն — Գ. Խ.). — Տնաշեն, ...^h ընչ ես նիաթ» (Գ, 369):

«^hԵլավ Դավիթի դեմ.

— Դավիթ ջան, Դավիթ, — ըսեց, —

Մեռիմ քե, Դավիթ ...» (Գ, 419):

Սովորաբար հեղինակի խոսքի հաղորդման խնդիրը զեղչվում է նաև այն դեպքում, երբ ասացողներն ուղղակի խոսքում գործածում են կոչական, որը հեղինակի խոսքում զեղչված հաղորդման խնդրի հետ սովորաբար ցույց է տալիս միևնույն անձնանիշ առարկան կամ առարկաները: Հենց դրանով է պայմանավորված, որ հեղինակի խոսքի հաղորդման խնդիրը և ուղղակի խոսքի կոչականը միաժամանակ բառային արտահայտություն ունեն միայն էպոսի սակավաթիվ երկխոսություններում.

«Թողեց կնաց Բաղդա՛դ, գուռքերուն ըսաց.

— Գուռքի՛ր, — ըսաց, — ես ծեզ ասեցի ...» (Գ, 84):

«Խանչեց Զինով ^hՅովանին, ըսեց. — Զինով ^hՅովան:

Ըսեց. — Ի՞նչ ա» (Գ, 283):

¹³ Որոշ պատումներում երկխոսություն է ծավալվում նաև մարդկանց և կենդանիների միջև: Ստեղծագործական այս հնարքով (անձնավորում) համահարթեցվում են իրականի և միջակայանի սահմանները.

«Կարմիր ձինը գալում.

— Ե՞փ պտի խասցնես:

Ասում. — Մինչև ոտըդ դնես զանգուն,

ես քե կըխասցնեմ Դավիթի կովին» (Գ, 488):

Վերը բերված բազմաթիվ օրինակներից ելնելով՝ փաստենք, որ պատումներում հեղինակի խոսքերն ավելի հաճախ արտահայտվում են միայն ստորոգյալով, որով ապահովվում է ուղղակի խոսքերի սահուն հերթագայություն: Բանն այն է՝ հեղինակի (և առհասարակ) խոսքի կարևոր բաղադրիչը ստորոգյալն է, և դրանով է պայմանավորված ուղղակի խոսքի առկայությունը: Այսուհանդերձ, հեղինակի խոսքում, այլ անդամներից բացի, կարող է զեղչվել նաև ստորոգյալը: Ընդ որում, եթե ենթակայի և/կամ հաղորդման խնդրի զեղչմանը չի հետևում նաև ստորոգյալի զեղչում, ապա ստորոգյալի զեղչման դեպքում զեղչվում է ողջ հեղինակի խոսքը: Արդյունքում բազմաթիվ երկխոսություններ կազմվում են միայն ուղղակի խոսքերով, որոնց նախորդում է թե կամ որ¹⁴ ստորադասական շաղկապներից որևէ մեկը.

«... Թե.— Մենք ըստուց ենք:

Թե.— Ձեզի տուն, տեղ կա՞ հստեղ» (Բ, 649):

«... Թե.— Դու քու աղի ի՞նչն ես:

Թե.— Ես իմ աղի դայֆաչին եմ» (Բ, 507):

Հեղինակի խոսքի՝ ամբողջությամբ զեղչված լինելու դեպքում ասացողներն ուղղակի խոսքից առաջ գործածում են նաև բա (թե) կամ (թե) բա արտահայտությունը, որում, սակայն, գրեթե չի պահպանվել գրաբարում վկայված բաժնի ասացական բայի թեք ձևերից մեկի (բայ) նախնական իմաստը («ասում է»)՝¹⁵.

«— Կանչեք շապիկ բերող. էդ ի՞նչ ա էլե:

— Բա չեմ գիտում. ...» (Բ, 262):

«Ըսաց. — ... էդ էրեխեն ... Ոչ կիրեր, ոչ խմե:

— Բա. — Ինչո՞ւ» (Գ, 100):

Որոշ երկխոսություններ կառուցվում են միայն ուղղակի խոսքերով, այսինքն՝ առանց հեղինակի խոսքերի կամ վերջիններս ուղղակի խոսքերին կապակցող բա, թե, որ¹⁶ կապակցման միջոցների¹⁷: Նման հնարք սովորաբար կիրառվում է արագ զարգացող դեպքեր նկարագրելիս.

¹⁴ Որ/որ շաղկապն այս դերում հազվադեպ է հանդես գալիս.

«էդ ջաղճը պան գնաց, ձեն տվեց քաղաքըն, օր.

— էլե՛ք, խլաթցի՛ք, Դավիթի տղա Մհեր էգավ» (Գ, 287):

¹⁵ Լուռու խոսվածքում առայսօր գործածական է թո բա թե (բառացի՝ թող ասի, թե) արտահայտությունը, որը մեր օրերում նշանակում է «չի կարող պատահել»: Արդի որոշ բարբառներում թող>թո հնչյունափոխությունը սովորական է, ինչն առկա է նաև էպոսի պատումներում՝ «Ասավ. — Որ խելքով ա, Թո ըլլի ձիան ջհորը տա գլխի» (Բ, 241): «Թո գա, խեստ գուլաշ կպնի» (Բ, 243): «Թո էթա ավ անա» (Բ, 159):

¹⁶ Որոշ պատումներում (Գ/ԺԴ, Գ/ԺԵ և այլն) գործածվել է թե շաղկապի համանիշ քի օտարաբանությունը.

«Գացին մոր խաբար տվին,

Քի. — Քո տղեն կը սպաներ Մելիք» (Բ, 351):

«Որթկարած վազավ, գնաց, դենն մտավ,

Քի. — Ծենով Օհան, Թեվաթորո՞ս,

Իմ մուշտուլուղ տվեք, ...» (Բ, 367):

¹⁷ Պատումների լեզվին հատուկ է հեղինակի և ուղղակի խոսքերի կապակցումը գերազանցապես ոչ թե շարահարուստամբ, այլ զոդվածով (ստորադասական շաղ-

«— Է՛հ, Դավիթ:

— Հրամայեցե՛ք, Մելի՛ք:

— Ի՞նչպես կուվենք:

— Ինչպես դու գիտես. ...» (Բ, 42):

Եզրակացություն

«Սասնա ծռեր» էպոսի երկխոսություններում հեղինակի խոսքի շարադասությունը (ենթակա-ասացական բայով ստորոգյալ-հանգման խնդիր) և բովանդակությունը գրեթե չեն փոփոխվում, և ի տարբերություն ուղղակիորեն մեջբերվող խոսքերի՝ հեղինակի խոսքերը գրեթե չեն նպաստում նկարագրվող դեպքերի զարգացումներին: Դրանով է պայմանավորված այն, որ նշված անդամները ոչ միշտ բառային արտահայտություն ունեն, սակայն, իբրև կանոն, ենթադրվում են: Էպոսի պատումներում առավել հաճախադեպ են միայն ստորոգյալով հեղինակի խոսքերը՝ արտահայտված գերազանցապես առաջ բայով, որը, շնորհիվ բառիմաստի ընդլայնման, գործածվում է ոչ միայն պատմողական, այլև՝ ուրիշ հնչեղանքով ուղղակի խոսքերին զուգորդված: Ասացողներն իրարահաջորդ ուղղակի խոսքերից առաջ երբեմն գործածում են միայն հեղինակի և ուղղակի խոսքերն իրար կապակցող թե չաղկապը, երբեմն էլ զեղչում են նաև այն: Հեղինակի խոսքի մասամբ կամ լրիվ զեղչմամբ, նախ՝ ապահովվում է աշխույժ երկխոսություն, ապա՝ առաջին պլան է մղվում ուղղակի խոսքով արտահայտվող գործողությունը, ինչը պատումներում նկարագրվող դեպքերի զարգացումը խթանող կարևորագույն միջոց է: Էպիկական գործերին հատուկ ոճական այս հնարքը բարբառային և խոսակցական լեզվի ազդեցության հետևանք է: Այն տեղ է գտել նաև արդի հայ արձակույթում:

Գուրգեն Խաչատրյան — բ. գ. դ., Վանաձորի Հ. Թումանյանի անվան պետական համալսարանի Հայոց լեզվի և գրականության մեթոդի պրոֆ.: Գիտական հետաքրքրությունները՝ Հայոց լեզվի պատմություն, Հայերենի շարահյուսություն, ոճագիտություն: Հեղինակ է 5 մենագրության և 100-ից ավելի հոդվածի: gxachatryan@yahoo.com

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Խաչատրյան Գ. Կ. 2016, Կոչականառությունը որպես բայի արժույթի արտահայտություն ժամանակակից հայերենում. — «Լեզու և լեզվաբանություն», 1, էջ 5–17:

Կատվալյան Վ. Լ. 2016, Բայագետի բարբառը և նրա լեզվական առնչությունները շրջակա բարբառների հետ, Երևան, «Աստղիկ», 536 էջ:

Մաթևոսյան Հ. 1985, Երկեր երկու հատորով, հ. 2, Երևան, «Սովետական գրող» հրատ., 616 էջ:

Մովսիսի Խորենացու Պատմութիւն Հայոց. 1913, Տիֆլիս, Արագատիպ Մարտիրոս Մնացականեանցի, 396 էջ:

կապների միջոցով), որի արդյունքում ձևավորվում է, այսպես կոչված, անիսկական ուղղակի խոսք:

Սասնա ծռեր. 1951, խմբագրեց ակադ. Մանուկ Աբեղյան, աշխատակցությամբ պրոֆ. Կարապետ Մ.– Օհանջանյանի, մասն երկրորդ, Երևան, Հայպետհրատ, 1006 էջ:

Սասնա ծռեր. 1979, Պատումների գրառումները և բնագրի պատրաստումը Սարգիս Հարությունյանի և Արուսյակ Սահակյանի, Խ. Գ. Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 584 էջ:

ДИАЛОГИ В ЭПОСЕ «САСУНСКИЕ ХРАБРЕЦЫ»

ГУРГЕН ХАЧАТРЯН

Резюме

Ключевые слова: глагол речи, сказитель, подлежащее, диалог, эллипсис, сочетать, обращение, авторская речь, синтаксис, сказание, прямая речь.

В диалогах эпоса «Сасунские храбрецы» синтаксис авторской речи (подлежащее– выражающее речь глагол-сказуемое–косвенное дополнение) и содержание почти не меняются. Этим обусловлено то, что указанные компоненты не всегда имеют вербальное выражение, которое, однако, как правило, подразумевается. В многочисленных вариантах эпоса чаще всего встречается авторская речь только со сказуемым, выраженным преимущественно глаголом *սիսլ* «сказать», который в результате расширения лексического значения, употребляется не только в повествовании, но и в сочетании с прямой речью, имеющей разные семантические оттенки.

Сказители перед следующей друг за другом прямой речью иногда используют союз *իսկ* («что»), а иногда пропускают его тоже. Частичным или полным эллипсисом авторской речи обеспечивается, с одной стороны, динамичный диалог, а с другой стороны, на передний план выходит действие, выраженное прямой речью, что является важнейшим средством развития описываемых событий в разных вариантах эпоса. Подобный стилистический прием, характерный для эпических действий, возник в результате влияния диалектов и разговорного языка. Это явление наблюдается и в современной армянской прозе.

Гурген Хачатрян – д. филол. н., проф. кафедры армянского языка и литературы Ванадзорского государственного университета им. О. Туманяна. Научные интересы: история армянского языка, синтаксис армянского языка, стилистика. Автор 5 монографий и более 100 статей. gxachatryan@yahoo.com

DIALOGUES IN THE EPIC “THE DAREDEVILS OF SASSOUN”

GURGEN KHACHATRYAN

Summary

Key words: verbs of speech, narrator, subject, dialogue, ellipsis, combine with, vocative, author's speech, syntax, epic, direct speech.

In the dialogues of the epic “The Daredevils of Sassoun”, the syntax (subject-expressing speech, verb-predicate-indirect object) and the content of the author's speech mostly remain the same. This is due to the fact that the above mentioned components do not always have a verbal expression which, however, as a rule, is implied. In numerous versions of the epic, most often the author's speech is found only with a predicate expressed mainly with a verb *սուրբ* “to say”, which, as a result of extension of the lexical meaning, is used not only in the narrative but also in the combination with direct speech with different semantic shades.

Narrators sometimes use conjunction *թե* (“that”) before successive direct speech, other times they also omit it.

Partial or complete ellipsis of the author's speech provides, on one hand, a dynamic dialogue and, on the other hand, the action expressed by the direct speech is brought to the fore, which is the most important means of developing the described events in different versions of the epic. Such a stylistic technique, characteristic for epic actions, arose as a result of the influence of dialects and colloquial language. This phenomenon is also observed in modern Armenian prose.

Gurgen Khachatryan – Doctor of Philological Sciences, Professor of the Department of Armenian Language and Literature of Vanadzor State University after Hovh. Tumanyan. Scientific interests: History of Armenian Language, Syntax of Modern Armenian, Stylistics. Author of 5 monographs and more than 100 articles. gxachatryan@yahoo.com